

Effect of Japanese Transition on the Public Views of the Late Qajar

Seyyed Benyamin Keshavarz¹

PhD student in Islamic Archeology, Isfahan University of Arts

Ahmad Chaichiamirkhiz

Assistant Professor of Cultural Heritage and Tourism Research Institute

Received: November, 20, 2020; Accepted: June, 8, 2021

(pp. 187-214)

Abstract

In the nineteenth century, sublime government of protected countries of empire of Iran (SGPCEI), like other Asian states and societies (most of which lost their independence), came under pressure from imperialist states, especially Great Britain and Russia, because of its strategic position, and the Iranian people, like many other Asian peoples. They accepted their declining destiny and the supremacy of the West. The situation remained the same and unchanged until in the late nineteenth century the Sunny Empire or Japan began a wave of modernist reforms that culminated in the Meiji period and resulted in the creation of an invincible force even against the Russian Empire, a It was a Western superpower. The question here is what did the Iranians know about the developments in Japan, what was the source of this knowledge, what effect did it have on Iranian thought and social or even economic developments, and what was the reaction of the Japanese people and government to the new developments in Iran. The article concludes that with the arrival of the Japanese news by Reuters, a wave of revolutionary and proto-Pan-Asiaism was formed in Iran, which resulted in a constitutional revolution while the Japanese did not know either Iran or the political situation of both countries, they did not pay attention.

Keywords: Japan, Iran, Russo-Japanese war, Constitutional Revolution, international news

---

1. Email of Author: keshavarzseyedjavad@gmil.com

بازتاب وقایع ژاپن بر اذهان عمومی اواخر قاجار

سید بنیامین کشاورز^۱

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی اسلامی دانشگاه هنر اصفهان

احمد چایچی امیرخیز

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

(از ص ۱۸۷ تا ص ۲۱۴)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۸

علمی-پژوهشی

چکیده

در قرن نوزدهم کشور دولت علیه ممالک محروسه شاهنشاهی ایران، همانند دیگر دول و جوامع آسیایی (که اکثریت ایشان استقلال خود را از دست دادند) بخاطر موقعیت استراتژیک خود تحت فشار دول امپریالیست به خصوص بریتانیای کبیر و روسیه قرار گرفت و مردم ایران به مانند بسیاری دیگر مردم آسیا سرنوشت رو به زوال خود و برتری غرب را پذیرفتند. شرایط به طور یکسان و بدون هیچ تغییری باقی ماند تا آنکه در اواخر قرن نوزدهم امپراتوری آفتاب تابان یا ژاپن موجی از اصلاحات مدرنیسم را شروع کرد که در عصر میجی به اوج خود رسیده و نتیجه آن ایجاد نیرویی شکست ناپذیر حتی در برابر امپراتوری روسیه، یک ابرقدرت غربی بود. در اینجا مطرح می‌شود که ایرانیان چه شناختی از تحولات ژاپن داشتند، منبع این شناخت چه بوده، چه تاثیری بر اندیشه و تحولات اجتماعی یا حتی اقتصادی ایران گذاشت و عکس-العمل مردم و دولت ژاپن نسبت به تحولات جدید ایران چه بود. مقاله این‌طور نتیجه‌گیری نموده که با رسیدن اخبار ژاپن به وسیله روزنامه رویترز موجی از روحیه تحول‌خواهی و پروتو پان آسیاییسم در ایران را شکل داد که نتیجه آن انقلاب مشروطه بود در حالی که ژاپنیان یا ایران را نمی‌شناختند یا بنابر شرایط سیاسی هر دو کشور توجهی نشان نمی‌دادند.

واژه‌های کلیدی: ژاپن، ایران، جنگ ژاپن و روسیه، انقلاب مشروطه، اخبار بین‌الملل.

۱. مقدمه

ژاپن در سال ۱۸۵۳/م ۱۲۶۹ه.ق با ناوگان ایالات متحده آمریکا روبرو شد که این امر به گشودن دروازه‌های کشور پس از حدود دویست سال و آشوب داخلی منجر گردید که نهایتاً در سال ۱۸۶۸/م ۱۲۸۴ه.ق به انقلاب میجی (Meiji) و پیروزی امپراتور بر دستگاه سیاسی کهن باکوفو (Bakufu) و در نتیجه حذف ساختار اربابی منتهی شد. این جنبش که در تمام زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، آیینی و نظامی ژاپن تحولات عظیمی ایجاد کرد باعث شد این کشور برای گستردن نفوذ سیاسی و رشد بازارهای خود به آنسوی مرزهای خود نگاه کند.

نگارنده از زمان کودکی همیشه ژاپن را به عنوان کشوری پیشرفته و صنعتی شناخته که به دلیل تحولات قرن نوزدهم رسماً به قدرتی بین‌المللی در تمام زمینه‌ها مبدل شد از سوی دیگر همیشه گفته شده ایران کشوری بوده که دائم شکست‌های سیاسی و اقتصادی متحمل می‌شده، چنین کشوری به‌طور منطقی نیاز به شریک تجاری داشته، چنان‌که همه می‌دانیم نهایتاً این رابطه تجاری شکل گرفت که بخش اول مقاله را نیز به خود اختصاص داده ولی به‌طور طبیعی در اولین لحظات مطالعات و تحقیقات این پرسش در ذهن نگارنده شکل گرفت که کشوری چون ژاپن چگونه تأثیری بر ایران گذاشته یا ایرانیان در زمان قاجار از آن با خبر نبودند؟ مشخصاً معلوم شد دو سوال بالا غلط بوده و پرسش‌های درست که در مقاله حاضر مد نظر قرار گرفته‌اند این هستند که ایرانیان چه شناختی از تحولات ژاپن داشتند، منبع این شناخت چه بوده، چه تأثیری بر اندیشه و تحولات اجتماعی یا حتی اقتصادی ایران گذاشت و عکس‌العمل مردم و دولت ژاپن نسبت به تحولات جدید ایران چه بود.

تحقیق در دست با این نظر و اندیشه پیش می‌رود که ایران به الگوی مدرنیسم غیر غربی نیاز داشت و به اصل عملکرد منطقی و ساختارمند پایبند باید بود بدین معنا که حکومت ژاپن و ایران-که حوزه حاکمیتی مد نظر ماست-هر سیاست و فرمانی را بر اساس دلایل متعدد و شرایط حاضر اتخاذ کرده‌اند. نظرگاه فوق از آن رو است که همانطور که اندیشه‌های تھی از تحقیقات گذشته در باب روابط ژاپن و ایران اشتباه می‌کردند، اشتباهات به مراتب بزرگتر، وسیع‌تر و متنوع‌تری درباره قاجاریه مرتکب شده‌اند که نگارنده سعی در ندید گرفتن مطالب فکری و احساسی معمول قدیم و بررسی و نگرش به واقعیت‌های علمی، در حد امکان را دارد. برای انجام تحقیق مورد نظر

باید از هر منبع موجود استفاده کرد، از تصاویر برجای مانده گرفته تا ظروف و منابع نوشتاری، اما از آن رو که بیشتر کالاهای تجاری فساد پذیر بوده و بخش قابل توجهی از موضوع تحقیق حاضر به شناخت فردی و ذهنیت انسانی باز می‌گردد استفاده از منابع مکتوب ارجحیت دارد از این رو رویکرد تاریخی با روش تحلیل داده‌ها مناسب‌ترین است. لازم به گفتن است که پیشتر تحقیقاتی در این باره همچون ژاپن و انقلاب مشروطه ایران از مایکل پن، میکادونامه یا ستایش‌نامه ژاپن توسط هاشم رجب‌زاده و روابط بازرگانی ایران ژاپن از آغاز تا پهلوی اول از محمد چگینی انجام شده‌اند اما هیچکدام یک نظرگاه جامع را ارائه نداده و باستان شناختی نبوده است.

۲. روابط در دوره ناصری

به سال ۱۸۷۹ میلادی/۱۲ میجی/۳۱ ناصری/۱۲۹۶ه.ق، ناصرالدین شاه که طی سفر اروپای خود بارها با ژاپنی‌ها یا نمونه‌های بازتاب فرهنگ ژاپن دیدار کرده بود (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۱: ۴۰-۲۶۱)، در راه بازگشت وارد سنت پیتزبورگ شد. در آن زمان انوموتو تاکناکی (Enomoto Takeaki) وزیر مختار سفارت ژاپن در سن پیتزبورگ با شاه دیدار کرد. شاه به ایشان گفت مشتاق گشودن مناسبات رسمی دوستانه بین ایران و ژاپن است (نوئی‌دا، ۱۳۹۴: ۲۱-۲۲). نتیجه این ملاقات ارسال هیئت اول سفارت ژاپن (تصویر ۱) در سال ۱۸۸۰م/۱۲۹۷ه.ق به ایران بود (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۱۵۴) رویدادی که هم در وزارت خارجه ایران نقل شده (آرشیو مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، اسناد مکمل، کارتن ۳۴، سند ۲۶۷) و هم اعتمادالسلطنه دوم آن را نقل کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۴۷۳/۱) از بازمانده‌های این هیئت سیاسی تجاری ظروف نوع میجیست که برای نمونه به بازار آورده و چندی به شاه تقدیم شد (یوشیدا، ۱۳۷۳: ۱۸۱). چندی دیگر را پیشتر ناصرالدین شاه از نمایشگاه جهانی پاریس خریداری کرده بود (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۱: ۲۰۲-۲۰۳) و صحاف باشی نیز به این مجموعه افزود (فوکوشیما، ۱۳۹۲: ۱۱۴-۱۱۵)، مجموعه‌ای که امروز در کاخ گلستان نگهداری می‌شود (تصویر ۲).

تصویر ۱. سمت راست یوشیدا ماساهارو (Yoshida Masaharo) (۳۰۲-۲۵-۲ ثبت موزه کاخ گلستان) و سمت چپ فوروکاوا نوبویوشی (Furukawa Noboyushi) (۳۰۲-۲۵-۱ ثبت موزه کاخ گلستان) دو عضو بلندپایه هیئت اول ژاپن به ایران. لازم به ذکر است که تصاویر فوق برای نخستین بار شناسایی و منتشر شده اند.

تصویر ۲. سه ظرف از مجموعه ظروف نوع میچی کاخ گلستان. عکس از نگارنده
فرای خریدهای درباری، تجارت ایران با ژاپن در سال ۱۸۹۵ م/۱۳۱۲ ه.ق با پیروزی
این کشور بر چین و تصرف تایوان آغاز شد. پس از چند موج بیماری ابریشم و عدم

موفقیت کرم ژاپنی (فوروکاوا، ۱۳۹۲: ۴۶؛ چگینی، ۱۳۹۶: ۱۳۸) تجارت ابریشم از رونق افتاد که با تقاضای بالای تجار بریتانیا و بازار چین باعث شد صادرات تریاک جایگزین گردد (ابوت، ۱۳۹۶: ۳۰۳). امری که با تجاری همچون شرکت ساسون گسترش بسیاری یافته بود. در واقع به سال ورود هیئت اول ژاپن به ایران، ۲۶ درصد کل صادرات ایران را تریاک شامل می‌شد (عیسوی، ۱۳۶۹: ۲۰۰) چنان‌که در جدول زیر می‌بینید بیشتر این تریاک به چین صادر می‌شد که با تصرف تایوان توسط ژاپن حجم بسیاری از آن به این کشور (در اصل فرمانداری ژاپنی تایوان) منتقل شد زیرا هر سال حداقل ۴۰۰۰ صندوق تریاک به این جزیره وارد می‌گشت (فوکوشیما، ۱۳۹۲: ۸۴) حتی دو مامور تحقیقاتی تریاک به ایران اعزام شدند که نتیجه گرفتند علی‌رغم تعلق داشتن هشتاد درصد بازار تریاک چین به ایران، تجارت مستقیم با ایران ممکن نبوده (یه‌ناگا، ۱۳۹۲: ۲۱۲-۲۱۳).

جدول ۱. صادرات تریاک بوشهر در ۱۸۹۶-۱۸۹۸ (یه‌ناگا، ۱۳۹۲: ۱۸۵).

مقصد کالا	۱۸۹۶	۱۸۹۷	۱۸۹۸
چین	۲.۱۲۷	۲.۸۰۸	۳.۰۸۸
بریتانیا	۸۳۷	۵۳۰	۵۸۷
مصر	۲۲	۳۶	۲
مسقط	۲	-	-
هندوستان	-	۶	۴
آلمان	-	۱	-

در اینجا گفتنیست که بجز امور تجاری، دولتمردان ایران، به‌خصوص آنان که در دستگاه مرکزی به خدمت می‌پرداختند از ژاپن شناخت داشتند. بهترین نمونه این دوره آثار اعتمادالسلطنه هستند. جدا از اطلاعات جغرافیایی مرات البلدان (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲/۱) بعضی مطالب جالب توجه تاریخی نیز در آثار وی به چشم می‌خورند. در باب دوران کهن همین بس که از حمله مغول به ژاپن در سال ۱۲۸۲ م/۵۶۸۰ ه.ق و درهم شکستن ایشان در دریا یاد شده (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۵۹۷/۱) که با تاریخ واقعی مطابقت دارد (ترنبول، ۱۳۹۴: ۲۶-۲۷). در جای دیگر نوشته است: «ادمیرال انگلیس کپیر یکی از شهرهای ساحل کاگوزیما را به ضرب گلوله توپ منهدم می‌سازد» (همان: ۱۸۴۵/۳-۱۸۵۳) جمله فوق، که به سال ۱۸۶۳ م/۱۲۸۰ ه.ق اعتمادالسلطنه در کتاب خود درج کرده است، اشاره‌ای به حملات خشوت بار انقلابیون شیشی (Shishi) علیه غربیان، بسته شدن تنگه شیمونوسکی (Shimonoseki)، اعلامیه شگون (Shogun) مبنی بر اخراج وحشیان، و در

نهایت حمله بریتانیا می‌باشد. ناوگان بریتانیا ۱۵ اوت سال ۱۲/۱۸۶۳ صفر ۱۲۸۰ ه.ق به کاگوشیما (Kagoshima) پایتخت ساتسوما (Satsuma) حمله کردند و خسارت سنگینی دیدند، ولی به‌طور همزمان شهر نیز در آتش سوخت (کین، ۱۳۹۷: ۴۲-۴۳). اما بیشترین موضوعیت صحبت او درباره وقایع مربوط به سقوط رژیم باکوفو و انقلاب میجی است. برای نمونه او گفته: «عهدنامه‌های دوستی و تجارتی با دول فرنگ و ینگو دنیا به امضای میکادو می‌رسد که پادشاه روحانیست و حقیقت سلطنت با او است اما مرئی نمی‌شود و طیقون پادشاه جسمانی که فی‌الواقع صدراعظم مستقلی است بدون امضای میکادو نمی‌تواند عهدنامه را امضا نماید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۸۶۰/۳) این گفته اعتمادالسلطنه دقیقاً به این اطلاعیه شگون باز می‌گردد که همگان پیش از هر کاری باید پیشتر با میکادو مشورت کنند درحالی که برای قرن‌ها ایشان کاملاً خودمختار بوده‌اند (کین، ۱۳۹۷: ۴۸) کما اینکه به خوبی سعی در بیان مختصر و مشخص شرایط سیاسی ژاپن و رابطه امپراتور و شگون داشته است. جمله فوق نشان می‌دهد اطلاعات اعتمادالسلطنه بروز و از یک مجرای خبری سیاسی به دست می‌آمده. از گزارش نبرد کاگوشیما معلوم است منبع وی به احتمال زیاد، گزارشات بریتانیا بوده.

بنابر آنچه در این بخش گفته شد، از همان آغاز، ایران و ژاپن روابط خود را به هر سه منظر اقتصادی، سیاسی و فرهنگی-هرچند بسیار محدود-گسترش دادند. روابطی که شامل تاثیر متقابل نیز می‌شد. هرچند کاملاً مشخص است این ارتباط به کندی انجام می‌گرفته و این یکی از دلایل حفظ نسبتاً انحصاری دانش نسبت به ژاپن در دربار قاجار دارد البته با تحولات هرچه بیشتر ژاپن می‌رفت که این شرایط عوض شود.

۳. جنگ روسیه و ژاپن

نخستین برخورد مستقیم و البته ناخوشانید ژاپنیان با روس‌ها در ناگاساکی (Nagasaki) به سال ۱۸۵۳ ه.ق/۱۲۶۹ ه.ق انجام پذیرفت که در آن زمان حق کاپیتالیسم و کمترین گمرکات ممکن، تقدیم نماینده روسیه شد (کین، ۱۳۹۷: ۲۶). کار به جایی رسید که ۱۲ مارس ۲۹/۱۸۶۱ شعبان ۱۲۷۷ ه.ق ناو پاسادنیک (Pasadnik) تسوشیما (Tsushima) را اشغال کرد، چند ژاپنی کشته شد و انگلستان به درخواست شگون، روس‌ها را به زور بیرون راند (همان: ۴۰). با وقایعی که رخ دادند مشخص است دشمنی خاصی در میان طبقه حاکم و مردم ژاپن نسبت به روسیه شکل گرفت که درگیری آینده را عادلانه جلوه می‌داد. البته دولت جدید ژاپن تلاش‌های بسیاری برای به حداقل رساندن تنش‌های

آینده انجام داد. گسترده‌ترین این تلاش‌ها قرار داد ۱۸۷۵م/۱۲۹۲ه.ق بود، بر اساس آن، ساخالین (Sakhalin) به روسیه داده شد و حاکمیت ژاپن بر هیجده جزیره کوریل/نمورو (Kuril/Nemuro) تأیید گردید (همان: ۹۰) به عبارت دیگر در این مورد نیز روسیه همکاری‌های لازم را نکرد و ژاپن از مالکیت خود عقب نشینی نمود. از سوی دیگر وقتی نیکولای، ولیعهد روسیه طی سفر خود به ژاپن در سال ۱۸۹۱م/۱۳۰۹ه.ق به جانش سوء قصد شد (همان: ۲۱۰) دیدگاه منفی به خصوصی در روسیه نسبت به ژاپن شکل گرفت و این جدا از احساسات نژادپرستانه نسبت به زردپوستان هست.

پس از جنگ چین، روسیه به همراه دول آلمان و فرانسه پورت آرتور (Port Arthur) را از ژاپن به زور گرفت و خود در آن با هزینه دویست میلیون لیر استرلینگ به ساخت دژ پرداخت (حسین علی، ۱۹۰۷: ۱۷-۲۱؛ رجب‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۱۶). آنچه به طور مستقیم جنگ را حتمی ساخت آخرین شورش شاندونگ (Shantung) مشهور به باکسر (Boxer) بود. هفت دولت غربی قوای نظامی خود را به بیجینگ/پکن (Beijing/Peking) برای اعاده نظم به این شهر فرستادند تا آنکه امپراتور چین از امپراتور میچی درخواست کمک کرد از این رو به هشت قدرت مشهور شدند (بریتانیا، ژاپن، روسیه، آمریکا، فرانسه، ایتالیا، آلمان و اتریش-مجارستان) (کین، ۱۳۹۷: ۲۶۶-۲۷۱). قوای روسیه منچوری را اشغال کردند و علی‌رغم تمام قراردادهای و مذاکرات هم با بریتانیا و هم با ژاپن خارج نشدند (همان: ۲۸۰-۲۸۱).

حضور نظامی و سیاسی روسیه به همراه متحدانش، فرانسه و آلمان در شرق آسیا باعث ترس نه تنها ژاپن و چین بلکه بریتانیا نیز شد. بریتانیا از معدود دول غربی در ماجرای پورت آرتور بود که با ساکت ماندن مخالفت خود را با این عمل روسیه ابراز کرد. تاحدود قابل توجهی ترس دول یاد شده از پیشروی سریع حکومت تزاری، به مرز طولانی روسیه با امپراتوری چین باز می‌گشت. بنابر شرایط فوق دولت لندن به امضای پیمان اتحاد با ژاپن اظهار تمایل کرد (همان: ۲۷۷). روسیه درخواست‌های هفتگانه‌ای برای چین در عوض تخلیه منچوری فرستاد که پذیرش آن به معنای تحت‌الحمایگی امپراتوری چینگ (Qing) بود. به‌طور همزمان نیروهای روسیه مرزهای شمالی کره را مورد تجاوز قرار دادند (همان: ۲۸۵) ترس از پیشروی بیشتر روسیه در آسیای شرقی و تقویت نیروی دریایی این کشور در عین گرفتن انتقام شکست سیاسی بر سر پورت آرتور موتیف‌های قابل قبول سیاسی هم در داخل و هم در خارج از ژاپن فراهم آوردند. بنابراین خواست روسیه مبنی بر تخلیه کره جنگ را بدیهی کرد (همان: ۲۹۱). با این تفاسیر و شرایط بعد

از ملاقات سفیر ژاپن با دولت آمریکا و ملاقات سفیر آمریکا به نام تفت با حکومت و دولت ژاپن (مخبرالسلطنه، ۱۳۹۲: ۵۸) در ۸ فوریه ۲۱/۱۹۰۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۱ ه.ق ناوگان ژاپن حملات خود را علیه مواضع روسیه آغاز کرده و جنگ شروع شد. در این جنگ، روسیه حتی در یک نبرد پیروز نبود، ناوگان خاور دور و متحده بالتیک دریای سیاه روسیه نابود شد، صدها هزار نفر جان باختند و سرتاسر بخش اروپایی را اعتصابات و شورش‌های مردمی فرا گرفت. نهایتاً قرار داد صلح به تاریخ ۵ سپتامبر ۱۹۰۵ م/۵ رجب ۱۳۲۳ ه.ق در پرتسموت (Portsmouth) امضا شد.

از آن قرارداد نه‌تنها نماینده ژاپن کومورا (Kumora) بلکه مردم ژاپن نیز راضی نبوده و شورش امپراتوری را فرا گرفت زیرا بجز نیمه جنوبی ساخالین هیچ سرزمین دیگری ژاپن دریافت نکرده و حتی روسیه غرامت نپرداخت درحالی‌که هزینه این جنگ هجده ماهه برای ژاپن یک میلیون دلار بود، اما از طرف دیگر بریتانیا اتحاد خود با ژاپن را تجدید کرد (اوانسیان، ۱۹۰۶: ۱۳۳؛ کین ۱۳۹۷: ۳۱۰-۳۱۸؛ Beasley, 2000: 209). در واقع بازخورد جهانیان نسبت به پیروزی ژاپن بر خلاف مردم خودش بسیار مثبت بود. ژاپن اولین کشور آسیایی بود که یک دولت اروپایی، به خصوص روسیه را طی حداقل دو بیست سال گذشته در جنگی بزرگ شکست داده بود. حتی ایرانیان آن دوران قبول داشتند آشوب و جنبش مشروطه روسیه به دلیل فشار جنگی و شکست‌های متوالی در روسیه رخ داد که در نمره ۱۰۵۰ تاریخ ۱۹۰۶ م/۱۳۲۳ ه.ق مجموعه ثقفی به چشم می‌خورد (چایچی امیرخیز، ۱۳۸۳: ۶۱). لغو اتحاد آلمان با روسیه که جنگ جهانی اول را نهایتاً ببار آورد از نتایج سرنوشت ساز این جنگ برای جهانیان تنها از بُعد اروپایی آن بود. از همین روست که بسیاری ظهور شرق آسیا، به عنوان قدرت بزرگ اقتصادی و سیاسی جهانی، عامل نابودی هژمونی اروپا دانسته‌اند (دیکینسون، ۱۳۹۳: ۳۶۶). در شرق آسیا ژاپن نفوذ بسیاری در منچوری پیدا کرد و توانست در جنگ جهانی اول حضور یابد که تمام موارد فوق برخورد با چین را حتی شدیدتر کرد. شرایط به طوری پیش رفت که ظل‌السلطان اظهار داشت «یقین دارم که [چین] آخر یا قسمت می‌شود یا ژاپون او را بلع خواهد کرد» (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸: ۷۰۲). هر دو پیش بینی وی تا حدودی به وقوع پیوستند (آزکان، ۱۳۸۸: ۱۹-۲۳). علاوه بر این موارد، تاثیرات بسیاری نیز جنگ بر اذهان ایرانی برجای گذاشت که در پایین بدان پرداخته شده است.

۴. تاثیرات پیروزی ژاپن بر اذهان ایران

منبع اصلی اخبار جنگ ژاپن و روسیه، همانند بسیاری اخبار جهانی دیگر روزنامه رویترز بود (حسین علی، ۱۹۰۵: ۵۶) که اطلاعات آن به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم از طریق روزنامه‌های دیگر به خصوص حبل‌المتین، که در آن ژاپن عنوان امپراتوری باشکوه داشت (حبل‌المتین، ۱۹۰۷: ۱) در سرتاسر کشور منتشر می‌شد. مردم نیز از ارسال اخبار جنگ توسط کنسول‌گری‌ها تعجب کرده بودند و دیگر کسی نبود از جنگ با خبر نباشد. (سوزوکی، ۱۳۹۳: ۶۵-۶۶) دلیل این پوشش خبری به اهمیت زیاد جنگ برای بریتانیا و اتحاد این کشور با ژاپن باز می‌گشت. البته لازم به ذکر است که تبلیغات بین‌المللی بجز بریتانیا، توسط ایالات متحده آمریکا نیز به انجام می‌رسید که از پدیده جدید فیلم‌سازی بهره می‌برد، از آن جمله می‌توان دیدبانی ژاپن بر رود یالو (Yalu) (تصویر ۳) و قهرمان لیائویانگ (Liaoyang) (تصویر ۴) را نام برد و صد البته روزنامه‌های دیگر چون تایمز نیز به این جنگ پرداختند که نمونه فوق ژاپنیان را دانش‌آموزان خوب غرب و قهرمانان واقعی جنگ نامید (Times, 1905: 1).

تمام ناظران نزدیک به شرایط اجتماعی و سیاسی ایران سال‌های ۱۹۰۴م/۱۳۲۲ه.ق و زمان پس از آن در این امر که پیروزی‌های ژاپن تاثیری عمده بر روحیه جمعی مردم داشت متفق‌النظر بوده‌اند. سفارت بریتانیا در تهران به خوبی شرایط را توضیح داده است: «پیروزی‌های ژاپن و در پی آن مشکلات و گرفتاری‌های انقلابی در روسیه نه تنها کل قضیه ایران را در موقعیت متفاوتی قرار داده بلکه پرسش‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی تازه‌ای را به دنبال آورده. ایرانی‌ها بی‌صبری جدیدی از خود نشان می‌دهند، بی‌قراری جدیدی نسبت به یک دولت بی‌ارزش که قبلاً به نظر می‌رسید آن را به صورت فلسفی می‌پذیرفتند و یک خشم عمومی نسبت به اوضاع جاری امور که با وجود اینکه موقتی است و... به شکلی بی‌ثمر... بیان می‌شود می‌تواند در سراسر کشور و در هر بخشی از زندگی عمومی دیده شود» (پن، ۱۳۹۲: ۶۱۴).

درواقع پیروزی ژاپن به مردم نشان داده بود پیشرفت مختص غرب نبوده و دول آسیا با تلاش خود و ساختار مناسب می‌توانند پیشرفت کنند. برای نمونه از دیدگاه پیشین می‌توان به علی‌اکبرخان، نخستین ناخدای نیروی دریایی مدرن ایران اشاره کرد که در مالتا مستعمره بریتانیا تعلیم دیده بود، وی باور داشت اساساً آسیایی‌ها قادر به ساخت وسایل پیشرفته غربی نیستند از این رو زمانی که ناو ژاپنی را در بوشهر دید و

دانست کاملاً ساخت ژاپن است بسیار جا خورد و رفتار متفاوتی از آن زمان به بعد نشان داد (ماسهارو، ۱۳۷۳: ۵۱) نمونه فوق دو امر را نشان می‌دهد، یک: تاثیر موفقیت‌های هر کشور آسیایی در مدرنیسم-در این مورد ژاپن-به سرعت خودش را در برابر دیدگان جهانی نشان می‌داد. دوم آنکه دیدگاه ناامیدانه در میان نجبا نیز نفوذ پیدا کرده بود بنابراین با پیروزی ژاپن بر روسیه باید رفتار ایشان نیز تغییر می‌کرد، البته چنین نیز شد.

تصویر ۳. فیلم دیدبانی ژاپن بر رود یالو (a Japanese outpost on the Yalu river) تولید شده در هالیوود به سال ۱۹۰۴م/۱۳۲۱ه.ق.

اولین گرانت داف (Evelyn grant daff) گزارش کرده است: «لحن مودبانه به کار رفته برای هیئت سیاسی بریتانیا در مواردی در حال کمتر شدن بوده و دربار آشکارا می‌گوید ژاپن به قدرت‌های غربی نشان داد که شرقی‌ها چه کار می‌توانند بکنند» (Foreign office 1906: 427). حتی اتابک اعظم پس از دیدن ژاپن نظرش نسبت به مدرسه‌های مدرن تا حدود قابل توجهی تغییر کرد (اتابک اعظم، ۱۳۹۹: ۱۷۰). هشدارها نیز به مردم و بزرگان ایران از طریق خود ایشان و تا تاثیرگذاری، روزنامه‌ها منتقل شد چنان‌که حبل‌المتین نیز از سرنوشت کره، کشوری که مدرنیسم را به اجرا نیاورد یاد کرده

است (حبل‌المتین، ۱۹۰۷: ۲) حتی در مجموعه ثقفی طی نمره ۱۸۸ بر اساس گزارشی از لندن در سال ۱۹۰۵م/۱۳۲۲ه.ق به این نکته اشاره شده که چین نیز تحت‌تاثیر پیروزی ژاپن به احیای ارتش خود مشغول شده است چرا که از زمان جنگ این کشور با ژاپن «در انظار غربیان هیچ‌چیز پست‌تر و حقیرتر از قشون و اداره نظامی چین نیست» (چایچی امیرخیز، ۱۳۸۳: ۴۹-۴۸).

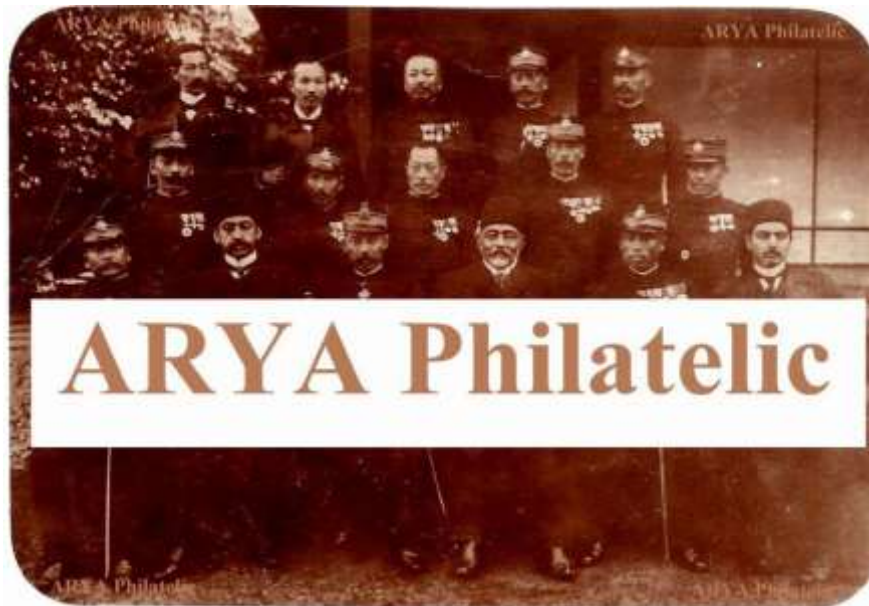

تصویر ۴. فیلم قهرمان لیاویانگ تولید شده در هالیوود به سال ۱۹۰۴م/۱۳۲۲ه.ق.

به عبارت دیگر نه تنها پرستیژ دولت ایران بلکه دول غربی نیز در ایران اگر خورد نشد افت بسیار زیادی کرد. در عین حال احساس دوستانه‌ای در جامعه ایران نسبت به ژاپن شکل گرفت از نمونه‌های این امر (بجز حبل‌المتین که در بالا گفته شد) ارسال تلگرام سید محمد طباطبایی به امپراتور میجی مبنی بر دوستی با جامعه مسلمان می‌باشد (پن، ۱۳۹۲: ۶۱۵). نوئی‌دا (Noida) در میان اقشار مختلف از جمله کابینه، روزنامه‌نویس، بازرگان و نماینده مجلس به دنبال نظر مردم نسبت به ژاپن جست و جو کرد، او گفت همگان بی‌استثنا امپراتوری را دوست دارند و همگی به خوبی جنگ روسیه را به یاد

داشتند، او با یکی از کارمندان وزارت فرهنگ ملاقات کرد که در خانه خود اتاقی تنها به ژاپن و خصوصاً جنگ روسیه اختصاص داده بود، از تابلو بزرگان این کشور مانند امپراتور میجی گرفته تا مجموعه اخبار رویترز در آن حفظ کرده بود (نوئی‌دا، ۱۳۹۴: ۴۳-۴۷) حتی پیش از جنگ نیز افراد درباری بسیاری در ایران به ژاپن به دلیل اصلاحات موفقش علاقه‌مند بودند. برای نمونه فوق، جز ناصرالدین شاه و اعتمادالسلطنه می‌توان مخبرالسلطنه را نام برد که به همراه اتابک در تنها سفر دولتمردان ایران عصر قاجار به ژاپن (تصویر ۵) به عینة تحولات را دیده و نوشته: «همه کارهایشان با متانت و ابهت است. هیچ زینت و تظاهر در کار ندارند» (مخبرالسلطنه، ۱۳۸۹: ۴۲) در واقع باید گفت، گزارش وی جدا از نکات سیاسی و دادن اطلاعات فرهنگی و انقلابی (نک: همان: ۴۱-۹۶) مملو از مدح کشور ژاپن است.

هرچند عبدالرحیم طالبوف درجات مدح ژاپن را به درجه دیگری رساند، برای نمونه نوشته است «مگر خون‌های ریخته جوانان ژاپون جز جهاد فی سبیل الله است و امپراتور ژاپون... بشر نیست نخبه آسمانی است که در جلد بشر جلوه می‌نماید» (طالبوف، ۱۳۹۴: ۹۰-۵۴) وی حتی به منظور نمایش برتری «تجدد اجتماعی» این کشور اقدام به ترجمه کل قانون اساسی ژاپن نمود (همان: ۱۰۷-۱۱۴).

تصویر ۵. اتابک اعظم در وسط همراه با مخبرالسلطنه. یکی از سه کارت پستال باقی‌مانده از ارتباط ایران و ژاپن در عصر قاجار. تصویر ارسالی از سام شمس‌آبادی که برای نخستین بار منتشر شده است.

یکی از بهترین نمونه‌های این علاقه وافر به ژاپن چیزی جز اثر ابدی حسین علی تاجر شیرازی به نام میکادونامه نیست. ۲۲۰۰ بیت شعر حماسی بر وزن شاهنامه فردوسی در باب جنگ ژاپن و روسیه. این کتاب برای نخستین بار به شکل گسترده در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۴ه.ق توسط حبل‌المتین در کلکته به چاپ رسید که در پایین به مباحث آن با حفظ ترتیب موضوعی خود اثر پرداخته شده است:

پس از ستایش خدا و خلقت جهان به تاریخ و شاهان اساطیری ایران می‌پردازد تا به گفته خودش «پی عبرت دیگران» باشند (حسین علی، ۱۹۰۷: ۱-۸) و منظور وی از دیگران به‌طور خاص روسیه بعد از پطر کبیر می‌باشد که درست از پی این بخش آمده است. ابیات زیر به خوبی عقاید شاعر و نظر وی نسبت به روسیه و بریتانیا نشان می‌دهند:

که همدوش اهل تمدن شدند	ز یونانیان کوی سبقت زدند...
همه آن ترقی بد از عدل و داد	که پطر کبیر آن بنا بر نهاد...
اساس عدالت بدل شد به جور	رفاه رعیت سر آمد بدور...
رواق بزرگی دولت شکست	بر ایشان ستم باب نصرت به بست...
اگر بودی او هم چنو انگلیس	که بر عدل باشد هماره جلیس
نگستی چنین دولتش پامال	نه بودی دگر دولتش را زوال...
نبینی که در خاک هندوستان	ز هر فرقه انبوهی از باستان...
ز وحشی گریشان برون برد او	بشهر تمدن درون برد او...
کنون نیز او رو به آبادیست	چو از عدل دلها پر از شادیست

(همان: ۸-۱۰)

نخست آنکه شاعر تمدن و فرهنگ را متعلق به غرب می‌دانسته از این روست یونان را به عنوان نمونه‌های اعلای تمدن آورده است. همگان باید از این تمدن پیروی کنند در غیر این صورت چیزی جز «وحشی» نیستند. چنین عقیده‌ای مشخصاً ریشه در گرایشات نژادپرستانه اروپایی و سرخوردگی فرهنگی دارد هرچند در شرایط اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم با حاکمیت دول امپریالیست بر جهان طبیعی جلوه می‌کند. نکته دوم آنکه شاعر عامل موفقیت و «تمدن» شدن را عدل دانسته و علم را در درجه دوم قرار داده که پس از آن دیگر امور نیز می‌آیند. بنابراین عقب‌ماندگی ایران از ستم دولت آن و پیروزی‌های سیاسی اجتماعی ژاپن به عدالت ایشان باز می‌گشته است. حال

ویژگی مشترک بریتانیای عادل با ژاپن که با یکدیگر متحد نیز بودند داشتن مجلس یا بهتر است گفته شود رژیم مشروطه سلطنتی بوده که روسیه و ایران، دو کشور «با دولت پایمال» شده و رژیم استبدادی فاقد آن بودند. در واقع شاعر مشروطه خواه بوده و این از دلایل محکم علاقه وی به ژاپن برای سرودن چنین اثری می باشد. بخش بعدی کتاب به «ترقی ژاپن» پرداخته است که دیدگاه و احساس حسین علی را تا حدود قابل توجهی نشان می دهد:

چه بر امپراطوری آمد قرار
بدینسال و افزون شش از چهار بیست
سرش از ثری تا ثریا گذشت
باصلاح ملت بکشید او
رعیت پی علم و صنعت رود
خرابی خود را عمارت کنند...
چرا از تمدن افتادیم دور...
بیافند دیبا هم از تار ما...
که تالی ندارد بدور و ثاق
که هرکس خردخواست زانجا خرد...
که مارا سزد این چنین اوستاد...
بر افروخت رخ همچنان آفتاب...
که تعلیم بخشند بر نورسان
ز امریک و مغرب بسوی وطن...
کشیدند در ملک خود سر بسر...
که در آسیا آمده زیستند...
که اینان کشیدند هرگوشه پا...
زخجلت بر آریمشان روی پوش
ز یک خاک و آیم در آسیا...
ازین خواب چون مرگ بیدار کرد...
بمنچوریا داد عزمش قرار...
شدی جنگ ژاپون و چین آشکار
(همان: ۱۲-۱۷)

شنیدم که میکادوی نامدار
ز تاریخ هجری هزار و دویست
که آن راد بر تخت شاهی نشست
نخست از پی حکمت و آبرو
که وحشیت از ملک او گم شود
چو اهل اروپا تجارت کنند
بدین خاک و آب و بدین ناب هور
دگرها درآیند در کار ما
فرستاد در لندن آنشهر طاق
چو آنجا بود جای صنع و خرد
از آنش پسندیده ژاپون راد
چو دید امپراطورشان کامیاب
سپردی بهر جای صدها جوان
بیاورد بس اوستادان فن
بسی راه آهن چو مد بصر
بگفتند اروپائیان کیستند
بتاریکی جهل بود آسیا
ز غفلت بتازیمشان سوی هوش
که هم جنس مایند و هم جارما
چو ما را خداوند هشیار کرد
نخستین قدم باقتضای جوار
چو شد سیصد و سیزده با هزار

در نخستین ابیات قدم سوی «تجدد» و دوری از «توحش» را انتخاب یا فرمان میکادو/امپراتور (Mikado) که در سال ۱۸۶۷م/۱۲۸۳ه.ق به قدرت رسید دانسته است. جدای از اندیشه غرب‌گرایی نکته دیگری در جمله فوق وجود دارد. عدم اشاره نویسنده به بزرگان مؤسس ژاپن نو نشان از نگاه سنتی ایرانی وی به نقش مطلق رئیس حکومت دارد. حتی ارسال دانشجو به غرب نیز که در ماموریت ایواکورا (Iwakura) به انجام رسید، و البته وارد شدن موج متخصصان غربی (Beasley, 2000: 127; رجبزاده، ۱۳۹۶: ۱۱۸-۱۲۶) به میکادو نسبت داده شده است. احتمال دارد انتخاب تاریخ جلوس میجی بجای ۱۸۶۸م/۱۲۸۴ه.ق، که تاریخ پیروزی انقلاب است، به عنوان زمان شروع نوگرایی به همین دیدگاه شاعر بازگردد. البته احتمال دارد حسین علی از شیوه تاریخ نگاری ژاپنی یا اصلاً جنگ/انقلاب آگاه نبوده است. البته نباید فراموش کرد اگر امپراتور میجی اعلام استرداد نمی‌کرد هیچ تحولی نیز دستکم با چنین وسعتی رخ نمی‌داد. بیت هشتم به این مسئله اشاره دارد که سرزمین ژاپن به‌طور ویژه آنچنان منابع دارد که قادر است به کمک آنان از «تجدد» بیشتر دول غربی پیشی گیرد. همین دیدگاه تا امروز برای ایران و بیشتر کشورهای آسیایی باقیست. در بیت نهم شاعر هشدار داده «تمدن» و استفاده از نیروی داخلی تنها راه است وگرنه تحت انقیاد دول دیگر که مشخصاً منظور امپریالیست‌ها می‌باشد قرار خواهند گرفت. درواقع رغبت دولت ژاپن برای «تجدد» همین ترس از استعمار بود (Beasley, 2000: 56).

شاعر آنچنان ژاپن را بالا شناخته که لایق پیروی از بریتانیا بوده است. به عبارت دیگر حسین علی انگلستان را کشور اول و ژاپن کشور دوم دنیا می‌دانسته. اشاره به استفاده از دانش بریتانیایی و آمریکایی و نه دیگر دول نشان بر نزدیکی تاریخی ژاپن به این دو امپراتوری دارد که البته با اتحاد ایشان امری بدیهیست. در اینجا نماد اول رشد صنعت و تکنولوژی ساخت راه‌آهن دانسته شده چنان‌که حبل‌المتین نیز بارها یاد کرده است (حبل‌المتین، ۱۹۰۷: ۱؛ ۱۹۰۷: ۱) البته امر فوق معیاری بین‌المللی محسوب می‌شد زیرا حمل و نقل برای تسهیل ارتباط لازم است و ارتباط برای پیشرفت ضرورت است. اما شاید مهمترین نکته اثر، ابیات ۲۰ و ۲۱ نشان بر این دارند که دول «فرنگ» غاصب بوده و اگر آورنده «تمدن» نیستند یا کشوری آسیایی که در این مورد ژاپن باشد پیشرفت کند باید بیرون انداخته شوند. مسئله فوق وقتی بیشتر معنا پیدا می‌کند که ابیات پایانی را مطالعه کنیم. مشخصاً حسین علی بر این باور بوده که ژاپن به دلیل

«متمدن» شدنش این اجازه و حتی وظیفه را دارد تا دول آسیایی دیگر که همگان از تحولات عقب مانده‌اند به تصرف خود درآورد زیرا که مشیت ایشان چنین است. به‌طور کلی هر دو نکته نشان از گرایش پان آسیاییسم ابتدایی کهن شاعر دارد.

در ادامه اثر به پیمان صلح با چین و دخالت سه دولت که در بخش جنگ روسه نیز بدان پرداخته شد اشاره کرده است. بخشی بعدی به شورش بزرگ باکسرها و حملات ایشان علیه اتباع خارجه و تقسیم چین بین دول غربی اختصاص یافته است اما تاکید بر اشغال منچوری توسط روسیه تزاری و حتی کشیده شدن راه آهن و دژ پورت آرتور است (حسین علی، ۱۹۰۷: ۱۷-۲۱). حسین علی پیش از آنکه جنگ را توصیف کند نوشته است:

چو ما اندرین وقعه می‌ایستیم	همان به که گوئیم خود کیستیم...
ز غفلت همه هوششان مرده است	مگر خواب خرگوششان برده است
ازین خواب اگر هوشیار آمدند	بی نام و ناموس کار آمدند...
نه ما کم ز ژاپن و آن مردمیم	چرا در ترازوی عزت کمیم
ز غفلت چنین نام ما شد به ننگ	که از ننگ داریم سر زیر سنگ...
کنون باشرف کاین نفس باقی است	غنیمت شمر دست رس باقی است...
یکی داستان آوریم چون عروس	سراییم در آن جنگ ژاپون و روس

(همان: ۲۵-۲۶)

در ابیات بالا به وضوح شاعر می‌گوید تمام این وقایع که در کتاب در دست به نظم درآمده‌اند برای عبرت‌آموزی ایرانیان و ترغیب ایشان برای دوری از «غفلت» می‌باشد زیرا هنوز فرصت باقیست. پس از این توصیف و روایت جنگ آغاز می‌شود. سعی بر این نیست که از جنگ و مقایسه آن با ابیات میکادونا حرف به میان آورده شود بلکه تنها نکاتی بر شیوه روایت اثر و حتی تشخیص بهتر اندیشه شاعر آورده شده‌اند. میکادو از آنچه غرب بر چین آورد «عبرت» گرفته و خواستار مقاومت می‌شود و این دلیل اصلی جنگ شناخته شده است (همان: ۲۶) پس با بریتانیا پیمان اتحاد می‌بندد که مفاد آن در ابیات بیان شده‌اند (همان) ژاپن از غرب کشتی و سلاح بسیار خرید تا آماده جنگ شود (همان: ۲۷) اما با این وجود مذاکرات بسیاری بین دو دولت انجام پذیرفت و نامه‌هایی از میکادو به تزار ارسال می‌گردد هرچند فایده‌ای ندارد و این نشان از «عدل» ژاپن دارد (همان: ۲۸-۳۰) بنابراین دوباره عبرت نامه‌ای را شاعر به میان آورده است. پس از تمام این مقدمات نبردها آغاز می‌شوند:

نخستین سوی پورت آرتور شدند
 در آن دم که بد روسرا روز عید
 ز دریا به پورت آرتور شد شرار
 لباس تعیش ز تن ریختند
 مگر بود دریا هوا کشتی ابر
 چو برگ درختان فرو ریختند
 بشد ماهیان را در آن تیره آب
 اروپائیان مات و حیران همه
 از آن قوت جان بی ریایم بده
 که تسلیم سلطان ژاپون شوند
 چو شایسته امپراطوری اوست
 بیا می باقبال ژاپون خوریم
 چو ژاپون شد او پیش آهنگ ما
 ز اخبار روتر شنیدم چنین
 بیک شب همه لشکر روسیان
 نداری تو این قصه را مر بیاد
 بغرش شد آن توپهای دمان
 چو شلیک دشمن هم از کوه شد
 [ژاپنیا] که کشتار خود را لگدکوب کرد
 گرفت از عدو اندر آن کارزار
 همی تاخت توغو بدنباشان
 بجایی مناسب رده بر زدند...
 چهل کشتی آورد آنجا پدید...
 خروشیدن توپ گشت آشکار
 به توپ و تفنگ اندر آویختند...
 تگرگش گلوله باواز بیر...
 بسی کشتی هر سو که بگریختند...
 ز جسم آدمیشان فراوان کباب...
 سر انگشت عبرت بدنان همه...
 سپس مژده از کوریایم بده...
 همه حکم او را اطاعت کنند
 سزاوار منچوری و کوری اوست...
 ازان رود شاهوی میمون خوریم...
 بود نوبت هوش و فرهنگ ما...
 که چون شد بشاهو کوروپاتیکن...
 پراکنده گشتند از دشمنان...
 که ژاپون چوسان پورت آرتور گشاد...
 ز هر سو گشودند ز آتش دهان
 ز صف جلو کشته انبوه شد...
 نه خوف از عدو و نه از توپ کرد...
 ز توپ جهان سوز و هفتاد و چار...
 بدریا پراکنده شد حالشان
 (همان: ۳۲-۶۵)

در ابیات بالا جز پان آسیاییسم کهن و آرزو برای بیرون رانی غریبان نکات دیگری نیز ظاهر شدند. شاعر منبع خود را با تحریف در تلفظ رویترز گفته و سعی بر آن داشته تمام جزئیات نبرد و وقایع که از روزنامه دریافت داشته به مخاطب منتقل کند، جزئیاتی چون نام فرمانده نبرد زمینی پورت آرتور که او را توغو خوانده اما معرب توگو (Togo) است یا اشاره به تعداد توپهای اشغال شده موارد جالب توجهی هستند. اما تمام این جزئیات با حس حماسی که بعضاً به شاهنامه بسیار شبیه می‌گردد اثر را جذاب و نه خسته کننده کرده تا سخنان خود را به گوش مردم برساند به همین دلیل نیز کتاب را در حبل‌المتین چاپ کرد. شوق شاعر از پیروزی کوبنده ژاپن کاملاً احساس شده و

امیدوار است دیگر دول غربی ترسیده و آسیا را تخلیه کنند. بجز مورد فوق، مشخصه کاملاً پان آسیایی دیگری که در این ابیات آمده همان شادی کره‌ای‌ها از پیوستن به ژاپن بوده و تصرف این سرزمین حق ژاپن دانسته شده است.

اثر دیگری که تحت‌تاثیر موفقیت‌های ژاپن به‌خصوص جنگ روسیه قرار گرفت خاطرات ظل‌السلطان می‌باشد. البته ظل‌السلطان بسیار پیشتر از جنگ روسیه به ژاپن علاقه وافر نشان داده بود. علاقه‌ای که با شناخت به این امپراتوری نشان از دانش قابل توجه وی داشته است (ناکامورا، ۱۳۹۴: ۶۰-۶۱) حتی قبل از آن طی دیدار خود با فوکوشیما یاسوماسا (Fukushima Yasumasa) به وی گفته بود: «شکار خرس شمالی خیلی جالب است اما باید مراقب بود» به نوعی ظل‌السلطان از همان زمان ژاپن را درخور و در مسیر جنگ با روسیه دیده بود (فوکوشیما، ۱۳۹۲: ۹۸) اما اندیشه اصلی در کتابش درج شده است. هدف واقعی کتاب ترغیب مردم به ایجاد تحولات عظیم در جامعه به سوی مدرنیسم است.

ظل‌السلطان عثمانی را با آن گذشته با شکوهش به عنوان درس عبرت نشانه گرفته و از ژاپن به عنوان کشور ناشناخته یاد می‌کند که با «خط صحیح تربیت...اول دولت دنیا و اول نمره ملت عالم شدند که دولت انگلیس و اتازونی...به دوستی ژاپون افتخار می‌کنند...دولت قوی عظیم بزرگ روس را چنان شکست داد...عالمی را مات کرد این نیست مگر از راه تربیت صحیح» (ظل‌السلطان، ۱۳۲۳: ۶۶۶) درواقع ژاپن نماد موفقیت آموزش است. اما اثر ظل‌السلطان بجای پان آسیاییسم که حسین علی بیان می‌کرد با گفتن حق مالکیت خصوصی بر معادن و آزادی ایشان در ژاپن به لیبرالیسم و کاپیتالیسم اشاره دارد (همان: ۶۸۴) او آمریکا و آلمان را به ترتیب، در قدرت درجه، بعد از ژاپن دانسته است (همان: ۶۹۹) که به خودی خود عداوت وی با دول روسیه و بریتانیا را نشان می‌دهد. ظل‌السلطان باور دارد اروپاییان از ژاپن وحشت دارند به همین دلیل در صلح ژاپن و چین دخالت کردند، حتی اعتقاد دارد ایشان بودند که راهبان و دیگر ماموران خود در چین را کشتند تا در قیام باکسر، چین را اشغال کنند (همان: ۷۰۰).

درواقع بر اساس آنچه در بالا گفته شد حس نارضایتی، اگر نگوییم خشم و بی‌اعتمادی شدید نسب به غربیان در نوشته‌های ظل‌السلطان (و البته حسین علی تاجر) به چشم می‌خورد که درباب ژاپن وجود ندارند. روسیه را طمع‌کارترین خواننده و ادامه داده است: «جنگ بپا شد... سردارهای غیور با علم ژاپون قشون روس را کاملاً درهم

شکستند... آنچه ژاپون گرفته است به ضرب شمشیر نوش جانش و مال او باشد! باز می‌رویم به سر حرف اولمان علم با جهل، عالم با جاهل خیلی تفاوت دارد هرچه می‌کند علم است و علم بر نمی‌خیزد مگر از قانون دولت... چین بدبخت با هشتصد کرور رعیت از سگ اسم می‌برند از او کسی اسم نمی‌برد به واسطه جاهلیت او» (همان: ۷۰۰-۷۰۲). جدا از پیشبینی دقیق وی نسبت به چین باید گفت طرفداری او نسبت به ژاپن عیان است. برخلاف حسین علی، ظل‌السلطان که پیشتر گفته شد عامل اول پیروزی را علم می‌داند و نه عدل که قطعاً با قوانین درست ممکن می‌شود که البته به نوعی دیگر اشاره به مشروطه خواهی دارد.

می‌توان به‌طور خلاصه کتاب «اجمال وقایع جنگ ژاپون و روس» را به عنوان مطلبی محلی و فراموش شده نام برده و معرفی کرد. نویسنده آن اثر دیدگاه سیاسی مشخصی از ذهن خود ارائه نداده و از اخبار سیاسی کمتر از میکادونامه بیان داشته اما مشابه ظل‌السلطان به آموزش و افزایش علم تاکید کرده است و نویسنده به زندگی ساده، بی توقع، شاد ولی متدینانه و مطیعانه ژاپنیان در فصل اول کتاب خود که مختص معرفی این امپراتوری است پرداخته و همان موارد را دلیل بر موفقیت ژاپنیان دانسته است. اما چنانکه در میکادونامه آمده و سوزوکی (Suzuki) نیز اشاره کرد، دگربار دیدگاه غرب گرایانه که مردمان مدرنیست نشده را «وحشی» می‌نامند در این اثر به چشم می‌خورد. کما اینکه بعضی اشتباهات فاحش نیز وجود دارند. از جمله آنکه بزرگترین جزیره ژاپن را نیپون نامیده غافل از آنکه نیپون همان ژاپن به زبان بومی است (آوانسیان، ۱۹۰۶: ۲۷-۸). با آنچه در این بخش گفته شد می‌توان گفت از موتورهای اصلی انقلاب مشروطه پیروزی ژاپن بود کما اینکه رغبت و دلیل محکم برای تشویق گسترش تجارت در اواخر عصر قاجار و امضای قرارداد تجاری بین دو کشور در سلطنت بعدی شد.

۵. تجارت

در قاجار قرن بیستم روابط بیشتری با ژاپن برقرار شد که نشانی آن بجز روابط سیاسی، کارت پستال‌های ارسالی از ایران به ژاپن نیز هستند (تساویر ۶ و ۷) اما عمده روابط از نوع تجاری بودند. هیئت اول ژاپن در بوشهر به ارزش ۱۱ هزار که هر دو برای نخستین بار منتشر شده‌اند رویه چای به ایران آورد ولی ۱۹۱۹/م/۱۳۳۷.ق قدیمی‌ترین سند فروش چای ژاپن به ایران هست. نخستین بار سال ۱۹۰۳/م/۱۳۲۱.ق بود که در احصائیه ایران ورود محموله ژاپن به ایران به ثبت رسید. کالاهای وارداتی شامل کبریت، چتر، لوازم

التحریر، لباس کتان و دیگر منسوجات، مبلمان، سفال، ظروف و پوشاک ابریشمین به ارزش ۲۰.۹۰۰/۵ تومان بود. قدیمی‌ترین ثبت کالای صادره از ایران به ژاپن که ثبت احصائیه گمرک ایران شد به سال ۱۹۰۶م/۱۳۲۴ه.ق باز می‌گردد که تنها فرش و به ارزش ۲۰۰ تومان بود. قطعاً صادرات تریاک ایران به ژاپن قطع نشده بود اما ثبت نشدن آن در آمار گمرک امپراتوری به دلیل ارتباط غیرمستقیم این تجارت، امری طبیعیست. در همین سال به ارزش ۱۰۱۵/۳ تومان چتر، ابریشم، مبلمان، مقداری پوشاک و اجناس دیگر که معمولاً شأن‌زا و زینتی بودند از ژاپن به ایران وارد شد (چگینی، ۱۳۹۶: ۱۴۵).

(تصویر ۶. ارسالی از بوشهر به برلین و از آنجا به یوکوهاما در تاریخ ۱۹۰۱/۳/۱۷. عکس از بهروز نصر)

تصویر ۷. ارسالی از ایران به جاوا و از آنجا به یوکوهاما در تاریخ ۱۹۰۲/۸/۲۲. عکس از بهروز نصر

با شروع جنگ کبیر/جنگ جهانی اول صادرات تریاک به ژاپن افزایش یافت کما اینکه کالاهای وارداتی از ژاپن دارای تنوع بیشتری شدند. برای نمونه کالاهایی از جمله دوربین عکاسی، قطعات اتوموبیل، انواع فلزات و وسایل صنعتی شیمیایی مثل رنگ که پیشتر از اروپا وارد می‌شدند جای خود را به نمونه‌های ژاپنی دادند (همان: ۱۴۶). رشد تجارت ایران و ژاپن در این زمان به سه دلیل باز می‌گردد: ۱. با هرچه وخیم‌تر شدن

شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشورهای اروپایی که همگی تحت تاثیر جنگ قرار گرفتند تجارت ایران با این دول را با کاهش روبرو کرد به خصوص آنکه طرفهای معامله تجاری ایران اکثرا دول اصلی درگیر به خصوص بریتانیا و روسیه بودند ۲. چنان که در بخش پیشین توضیح داده شد رغبت زیادی در ایران به جهت گسترش روابط با ژاپن شکل گرفته بود ۳. ناوگان ژاپن طی جنگ از اقیانوس اطلس تا مدیترانه را با همراهی ناوگان بریتانیا پوشش می داد این ناوگان برای سوخت گیری به آبادان رفت و آمد می کردند (نوئی، ۱۳۹۴: ۲۶) از این رو برای نخستین بار عاملان دولت امپراتوری برای مبادله مستقیم با حجم بالا به ایران آمدند. البته نباید فراموش کرد دست کم از سال ۱۹۰۲م/۱۳۲۰ق نفت ایران از اقلام صادراتی مهم به ارزش ۱/۶ میلیون روبل و مورد توجه عاملان ژاپن بود (ماساجی، ۱۳۹۰: ۱۳۵).

به سال ۱۹۱۹م/۱۳۳۷ق حجم مبادلات ایران در کل به ۱/۲۵ میلیون تومان رسید. در این تاریخ بود که نخستین واردات چای از ژاپن که ثبت شده انجام گرفت، تجارت تنوع بسیار بالایی داشته اما به طور کلی هنوز موارد ضروری جامعه، صنعت و یا حتی دارای ارزش سیاسی نبودند. ژاپن در سال ۱۹۲۰م/۱۳۳۸ق به رتبه دوازدهمین در بین شرکای تجاری ایران رسید در حالی که به سال ۱۹۱۳م/۱۳۳۱ق در رتبه بیست و یکم قرار داشت (چگینی، ۱۳۹۶: ۱۴۵-۱۴۶). باید گفت بعد از جنگ و بازگشت ثبات اجتماعی به ایران ساختاری حتی قدرتمندتر برای مبادلات به وجود آمد (دیکینسون، ۱۳۹۳: ۳۵۰-۳۶۶).

طی سالهای ۱۹۲۱ تا ۱۹۳۰م/۱۳۳۹ تا ۱۳۴۸ق دو عامل بر توسعه مناسبات و افزایش مبادلات بازرگانی مؤثر بود. از یک سو از آغاز مجدد مذاکرات برای برقراری روابط سیاسی به رهبری نوئی دائی شیرو و دیگر تحولات گسترده این دهه در ایران که با روی کار آمدن رضاشاه به اوج خود رسید. در واقع نخستین اقدامات اساسی برای افزایش مراودات اقتصادی مربوط به دوره پایانی قاجار و آغاز پهلوی می باشد. طبق آمار مبادلات ارزش روابط تجاری ژاپن حتی بیشتر شده و از رتبه دوازدهم به رتبه نهم رسیده بود (چگینی، ۱۳۹۶: ۱۴۶). اقداماتی نظیر توسعه راههای مواصلاتی، بهره بردن از کارشناسان خارجی جهت سر و سامان دادن به امور مالی از جمله تغییرات در نظام بانکی و نظارت بر امور بنگاههای تجاری زمینه را برای توسعه تجارت خارجی فراهم آورده بود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۵۹۴-۵۹۶). اما بنابر تحقیقات هیئت سیاسی دوم ژاپن به ایران ارزش صادرات و واردات بین دو کشور بین سالهای ۱۹۲۲، ۱۹۲۳م/۱۳۴۰ و ۱۳۴۱ق،

هر کدام تنها حدود ۸۰۰/۰۰۰ ین از ۲۷۰ میلیون ین کل ارزش تجارت آن سال ایران بود. در مقام مقایسه با ۸۴ میلیون ین واردات از بریتانیا و ۶۰ میلیون ین صادرات به انگلستان تجارت با ژاپن محدود جلوه می‌کند. به دلیل گمرکات بالای ایران برای اجناس وارداتی که شامل اجناس روسیه و آلمان نمی‌شد اجناس ژاپنی بیشتر ظروف بنجل گران‌قیمت در ارتباط با چای خوری بودند. بنابر گفته فوق ارزش تجارت دو کشور حتی بیشتر ناچیز دیده می‌شود (نوئی‌دا، ۱۳۹۴: ۶۳-۶۵).

۶. نظرگاه ژاپن نسبت به وقایع ایران

باید این نکته بسیار مهم عرض شود: این ایرانیان بودند که علاقه بسیاری از خود نشان می‌دادند به عبارت دیگر این علاقه‌ای یک طرفه بود چرا که ژاپن تقریباً کاملاً نسبت به وقایع ایران خاموش مانده بود. در ۱۹۰۶م/۱۳۲۴ه.ق با تلگراف‌هایی که درباب ایران به توکیو می‌رسید برای نخستین‌بار از وقایع ایران مقالاتی در روزنامه‌های ژاپن از جمله ماینیچی (Mainichi) و آساهی (Asahi) منتشر شدند. باید در نظر داشت مباحث ایران به شدت کوتاه بودند برای نمونه آساهی را در نظر می‌توان گرفت که هیچ توضیحی نسبت به هیچ رویدادی ارائه نکرده است به همین دلیل وقایع انقلاب مشروطه را اغتشاش داخلی می‌خواندند، همان اغتشاش نیز سال ۱۹۰۶م/۱۳۲۴ه.ق در لیست وقایع مهم جهانی قرار نداشت. در اواخر سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ه.ق چهار مقاله درباره ایران چاپ شدند که موضوع سه عدد از آنان پیمان بریتانیا و روسیه مبنی بر تقسیم ایران بود. سال ۱۹۰۸م/۱۳۲۶ه.ق هیچ خبری از ایران به چاپ نرسید (پن، ۱۳۹۲: ۶۱۱-۶۱۲).

درست است که اطلاعات ایران به‌طور غیرمستقیم از طریق رسانه‌های مختلف غربی به ژاپن وارد می‌شد اما خیلی پیشتر، سال ۱۹۰۴م/۱۳۲۲ه.ق امین‌السلطان به توکیو وارد شده (تصویر ۵) و این خبر را روزنامه‌ها منتشر کردند ولی حتی همین مورد نیز بدون هیچ توضیحی بود (مخبرالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۲-۱۰۳). دلیل اصلی این بی‌تفاوتی نسبت به ایران به تلاش امپراتوری جهت برابری با دول امپریالیست که همگی غربی بودند باز می‌گردد. به عبارت دیگر تمام توجه حکومت و دولت ژاپن به شرق آسیا، آمریکای شمالی و اروپا بود. به همین دلیل بود که وقتی بریتانیا پیشنهاد کنترل مشترک اقیانوس هند تا خلیج فارس را در سال ۱۹۰۵م/۱۳۲۳ه.ق و تاسیس کنسولگری در بوشهر در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ه.ق، را به ژاپن داد، دولتمردان ژاپن پیشنهادات را نپذیرفتند (پن، ۱۳۹۲: ۶۱۳-۶۱۵).

در آن زمان دو مقاله تحلیلی با موضوعیت ایران به چاپ رسیدند که نمونه‌های اولیه دانش آکادمیک در باب ایران در ژاپن هستند. اولی با عنوان «ایران و تجربه مشروطه» می‌باشد. نویسنده از فشار شدید بریتانیا و روسیه بر ایران گفته و افزوده است: «تاریخ گذشته و امروز را که نگاه می‌کنم اشک از چشم‌هایم سرازیر می‌شود زیرا شاه [محمدعلی شاه] کنونی راه به خطا رفته است» و ادامه می‌دهد این مهم است که مردم ژاپن به ایران توجه نشان دهند زیرا ایران نیز جزو آسیا بوده و هرچقدر حقیر باشد باز باید دلسوز مردمش بود. او می‌گوید مشکل ایران از آنجاییست که شاه سابق مانند بقیه مردم ایران بدون آنکه اساس مشروطه را بشناسد یا حتی سعی در استحکامش داشته باشد آن را تاسیس کرد. از آن بدتر مجلس نیز تنها با قهر و بدون سازش با حکومت به کار خود ادامه می‌داد. شاه فعلی بدون آنکه شرایط واقعی و دلایل خواسته‌های ناخردانه مردمش را دریابد به مجلس حمله کرد و پس از آن نیز تلاشی برای مصالحه نکرد. نویسنده ایران را همچون بچه‌ای خوانده است که پدر بی‌احتیاطش چاقو به دستش داد، حال نق زده و باعث دخالت بیگانگان می‌شود. در نهایت دخالت آلمان هیچ نتیجه خوبی برای ایران نخواهد داشت (Yousei, 1909: 57-60).

مقاله دوم مربوط به دکتر هوسوگه (Hosoge) است که سال ۱۹۱۲م/۱۳۳۰ه.ق در مجله تایو/خورشید (Tayo) به چاپ رسید. او نوشته است بسیاری می‌اندیشند جنبش ایران به بیداری اسلامی باز می‌گردد اما این به ایرانیان جوان، همچون ترکان جوان عثمانی باز می‌گردد یعنی ملی‌گرایانه است. دلیل ضعف شاه در برابر این جنبش نیز به همین مسئله باز می‌گردد زیرا همیشه شاهان از دین برای حاکمیت استفاده کرده‌اند و حال به خاطر اصلاحات ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه به سوی مدرنیسم دگر دین قدرت سابق خود را ندارد. اما ایران همیشه دارای دو قدرت موازی کتابت و روحانیت بوده است. این دو قشر امورات کشور را حداقل از زمان ساسانیان در کنترل کامل خود داشته‌اند و هیچ تلاشی برای متوازن سازی قوای اجتماعی کشور به انجام نرسیده است بنابراین تمام تلاش‌ها بیهوده بوده و اغتشاش ادامه خواهد داشت (دکتر هوسوکه به تاریخ ۱۹۱۲ در پن، ۱۳۹۲: ۶۱۸-۶۲۸).

هر دو مقاله بالا با جنبش مشروطه ایران مخالف و آن را لازمه جامعه‌ای پیشرفت کرده دانسته‌اند زیرا مردم ایران هیچ شناختی از ماهیت یک مجلس خوب، حکومت مدرن و تعیین قوانین ندارند. این ناشی‌گری سیاسی اجتماعی هم در قشر درباری و هم مردم عادی دیده می‌شود. لازمه تمام تحولات را تغییر ساختارهای فکری و رفتاری

جامعه دانسته‌اند که بر طبق تحولات عصر میجی به حذف طبقه بوشی و آموزش عمومی اشاره دارد. جدا از دو مورد فوق، بعضی از ژاپنیان، با ژاپن دوستی ایرانیان روبرو شدند، افرادی که همگی در ساختار سیاسی ژاپن نقش داشتند.

نخستین ایشان راهب شینجُ (Shinjo) بود که پیش از آنکه وارد قفقاز روسیه شود جنگ به پایان رسید. او فریادهای «نیپون بانزای/زنده باد ژاپن» (Nippon Banzai) را در آنجا شنید (سوزوکی، ۱۳۹۳: ۳۱) در ایران نا آرامی سیاسی و تلاش دولت برای سرکوب را شاهد بود (همان: ۴۴-۴۵) در مشهد با حسین علی سراینده میکادونامه دیدار داشت. یعنی ژاپن دوستی را با وسعت قابل توجهی دیده بود. در این زمینه گفته است: «ایرانی‌ها پیروزی ژاپن را می‌ستایند اما زمینه فکریشان با تصور مردم اروپا و آمریکا یکیست و ساده‌اندیشانه و غیردقیق است، زیرا می‌پندارند ژاپن پیشرفت چشم‌گیرش را در همین بیست-سی سال گذشته ساخته... و از حالت مملکتی نیمه‌وحشی به عرصه تمدن و تجدد درآمده است» (همان: ۶۶). سوزوکی ژاپن دوستی ایرانیان را سطحی و توهین‌آمیز یافته است و گفته ایرانیان حقیقتاً قصد آموختن از ژاپن را نداشتند. ئی‌شیرو علاقه ایرانیان به ژاپن را عجیب و نسبتاً نامرتبب یافته است اما ابراز داشته چنین امری: «روحی پاک و دل‌بستگی ناب» برای اصلاح میهن به ایرانیان بخشیده است (نوئی‌دا، ۱۳۹۴: ۴۸). هرچند نهایتاً او این مسئله را فقط مربوط به ایران و نه ژاپن می‌دانست (همان: ۴۹).

به‌هرحال شرایط بین‌المللی باعث شد روابط و نظرگاه‌ها تغییر کنند. به سال ۱۹۲۶م/۱۳۴۵ق اوچی‌یاما (Uchiyama) وزیر اقتصاد ژاپن، هیئت جدیدی را برای شناخت پتانسیل‌های اقتصادی ایران راهی تهران کرد، نتیجه آن تایید توانایی ایران برای تولید نفت قابل توجه برای صنعت ژاپن و نیاز ایران به کمک‌های صنعتی و تکنولوژیک برای اصلاح کشور بود. نهایتاً در ۱۹۲۹م/۱۳۴۸ق که سفارت ژاپن در تهران تاسیس شد حجم معاملات دو کشور از ۳/۵ میلیون تومان گذشت. از این مبادله صادرات ژاپن ۱۷۹۷۳۳۵ تومان و واردات آن کشور از ایران نیز ۱۷۹۴۶۹۱ تومان بود (چگینی، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

۷. نتیجه

دو کشور ژاپن و ایران به عنوان معدود دول مستقل باقی‌مانده آسیا و تحت‌فشار امپریالیسم قرن نوزدهم غرب مجبور به گستردن باب‌های فرهنگی، علمی و اقتصادی کشور خود شدند. موفقیت بی‌بدیل ژاپن باعث شد ایران هرچه بیشتر تحت‌تاثیر قرار

گیرد، تاثیری که درست از بالا به پایین جریان یافت و هدفش دقیقاً جنبه‌های شکست خورده کشور بود. این روند تاثیر مستقیم با عملکرد مثبت و هرچه جهانی‌تر ژاپن در ارتباط بود که نهایت آن عملکرد بین‌المللی در عصر قاجار جنگ روسیه بود. رویدادی که در رسانه‌های جهانی منتشر شد ولی منبع اصلی آن در ایران روزنامه رویترز و با برنامه‌ریزی سفارت بریتانیا بود. طبیعتاً با گسترش این ارتباط جهانی که نیازمند پیروزی‌های سیاسی متعدد بود ژاپن نیز ارتباط بیشتری با دول مختلف و در این مورد ایران برقرار کرد اما به دلیل بی‌توجهی یا کم‌توجهی ژاپن به ایران که دلایل متعددی داشت هیچ تاثیر مستقیم یا آگاهانه‌ای بر تحولات اجتماعی ایران و به‌خصوص وقوع جنگ مشروطه نداشت بنابراین موفقیت ژاپن برای جنبش مشروطه یک نیروی محرک قدرتمند و غیرقابل‌انکار درونی بوده است که بنابر شرایط سیاسی اجتماعی به شکل طبیعی گرایش‌های پرتو پان آسیاییست و لیبرالیست را با خود همراه داشت. می‌توان گفت مسئله‌ی علاقه‌ی ایرانیان نسبت به ژاپن بر تجارت با این کشور تاثیر گذاشت اما نمی‌توان گفت دلیل اصلی گسترش تبادلات به چیزی جز فرایند سیاسی بین‌الملل و گسترش حوزه‌ی فعالیت‌های دولت ژاپن بوده است.

منابع

- آزکان، ماکل وی، چین از جنگ جهانی دوم به بعد، رضا علیزاده، تهران، ققنوس، ۱۳۸۸.
- آوانسیان، کاراپت، اجمال وقایع جنگ روس و ژاپون، جلف، کتابخانه شخصی، ۱۹۰۶.
- اتابک اعظم امین‌السلطان میرزا علی‌اصغرخان گرج، مکاتبات و نامه‌های میرزا علی‌اصغرخان اتابک امین-السلطان با مظفرالدین شاه، سعاد پیرا و علی‌رضا نیک‌نژاد، تهران، تاریخ ایران، ۱۳۹۹.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، تاریخ منتظم ناصری، محمد اسماعیل رضوانه، جلد اول، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- _____، تاریخ منتظم ناصری، محمد اسماعیل رضوانه، جلد سوم، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- _____، مرآت البلدان، عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، جلد اول، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.
- پن، مایکل، ژاپن و انقلاب مشروطه ایران در کتاب انقلاب مشروطه ایران، محمدابراهیم فتاحی، تهران، پژوهش‌های نوین تاریخی، ۱۳۹۵.
- ترنبول، استیون، سامورایی: کتاب راهنمای جنگجوی ژاپنی، فرید جواهر کلام، تهران، ققنوس، ۱۳۹۴.
- چایچی امیرخیز، احمد، بررسی مکاتبات و اسناد مجموعه ثقفی: جلد اول گزیده‌ای از اسناد مشروطیت ایران موجود در موزه ملی ایران، تهران، سمیرا، ۱۳۸۳.

- چگینی، محمد، «روابط بازرگانی ایران و ژاپن از آغاز تا پهلوی اول» تاریخ روابط خارجی، شماره ۷۰، ۱۶۸-۱۳۱، ۱۳۹۶.
- حسین‌علی تاجر شیرازی، میکادونامه، کلکته، حبل‌المتین، ۱۹۰۷.
- دیکینسون، فردریک آر، ژاپن امپریالی و جنگ بزرگ در نبرد امپراتوری ها، پرویز دلیرپور، تهران، کویر، ۱۳۹۳.
- رجب‌زاده، هاشم، تجدد ژاپن، تهران، جهان کتاب، ۱۳۹۶.
- سوزوکی، شین‌جو، سفرنامه سوزوکی شین‌جو، سفر در فلات ایران: پیاده‌گردی راهب بودائی ژاپنی در شمال و شرق ایران، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، طهوری، ۱۳۹۳.
- ظل‌السلطان مسعود، خاطرات ظل‌السلطان، حسین حسندیو جم، جلد دوم، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸.
- عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی ایران: عصر قاجار ۱۲۱۵-۱۳۳۲ م.ق، یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۶۹.
- فوروکاوا، نوبویوشی، سفرنامه فوروکاوا: عضو هیئت اجرایی نخستین سفارت ژاپن به ایران در دوره قاجار، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲.
- فوکوشیما، یاسوماسا، سفرنامه ایران و قفقاز و ترکستان، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۹۲.
- کین، دونالد، میجی امپراتور ژاپن و دنیای او (۱۹۱۲-۱۸۵۲)، هاشم رجب‌زاده، تهران، جهان کتاب، ۱۳۹۷.
- ماساجی، اینوو، سفرنامه ایران: مسافر ژاپنی در ماوراءالنهر، ایران و قفقاز. ۱۹۰۲، هاشم رجب‌زاده، تهران، طهوری، ۱۳۹۰.
- مخبرالسلطنه هدایت، مهدیقلی، بهره ژاپن از سفرنامه تشرف به مکه معظمه، تهران، طهوری، ۱۳۸۹.
- ناصرالدین شاه قاجار، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها، جلد دوم، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۱.
- ناکامورا، ناوکیچی، سفرنامه ناکامورا ناوکیچی (۱۳۲۰ م.ق/ ۱۹۰۲ م) مسافر فقیر ژاپنی در ایران، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، طهوری، ۱۳۹۴.
- نوئی‌دا، ئی‌شیرو، دیدار ایران و بین‌النهرین در پنج سفرنامه ژاپنی‌های دیدارکننده از ایران دهه ۱۹۲۰ میلادی-۱۳۰۰ خورشیدی، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، طهوری، ۱۳۹۴.
- یوشیدا، ماساهارو، سفرنامه یوشیدا ماساهارو: نخستین فرستاده ژاپن به ایران دوره قاجار ۱۲۹۷-۹۸ م.ق، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳.
- یومیه حبل‌المتین، جلد دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
- یه‌ناگا، تویوکیچی، سفرنامه یه‌ناگا تویوکیچی در ایران و آناتولی ۱۳۱۷/۱۸۹۹: ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزده به پیوست گزارش رسمی یه‌ناگا درباره تریاک ایران و گزارش سفر و ماموریت کوبوتاشیروء در ایران، هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران، طهوری، ۱۳۹۲.
- Beasley, William G, *The rise of modern Japan, Political, Economic and social change since 1850*, Palgrave Macmillan, 2000.
- Foreign office 371/106. Incl in grant duff tp grey.no 53.27 feb 1906.
- Yousei, Kyo, *Iran and Experience of constitution.in Toyojiho.num 130*. Tokyo, Kyokai, 1909.